



(əvvəli ötən sayımızda)

Gürcülərin xəzərlərlə eyniləşdirilməsi ondan irəli gəlirdi ki, ərəblər gürcüləri Qürzan adlandırırdılar.

Ziya Bünyadov 1126-cı ildə farsca tərtib edilmiş bir əsərdə "Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan bir ölkə" adlandığını yazır. Həmin əsərin müəllifi Himyari padşahlarından biri olan Raiş haqqında məlumat verərək deyir ki, bu ölkə türklərin əlindədir. (Bünyadov Z. 2007, Səh. 203).

Türk araşdırıcı Şaban Kuzgun da bu haqda bəhs edərək yazır ki, Ərəblərin xəzərlərlə təması Xəzər dövlətinin qurulduğu VII əsrdən daha öncələrə, qədim ərəbistandakı Himyarilər və Nabatlılar zamanına yəni e.q. I minilliyin ortalarına təsadüf edir. (Kuzgun Şaban. 1993, səh. 15)

Himyari krallığı Ərəb yarımadasının güneyində indiki Yəmənin ərazisində e.q. 110-cu ildə qurulan qədim dövlət olub öz varlığını eramızın 570-ci ilinə qədər davam etdirmişdir.

Atilanın Hun dövləti yaranıqdan sonra xəzərlər onun təbəçiliyinə daxil olmuş, Atilanın ölümü və Hun dövlətinin dağılmasından sonra xəzərlər Güney Qafqazda öz mövqelərinə geri dönmüş və Sasanilərə qarşı mübarizə aparmışlar. 457-ci ildə xəzərlər Qafqazda Kür və Araz çayları vadilərini əhatə edən ərazilərdə öz hakimiyyətlərini qurmuşlar. Xəzərlərlə mübarizədə uğur qazana bilməyən Anuşirvan onlarla dostluq münasibəti yaratmaq üçün öz qızını Xəzər Xaqanına ərə vermişdir. Əl-Bəlazuri həmin hadisələrdən bəhs edərək yazır ki, xəzərlər Dinavərə qədər irəliləyərək Cürzana və İrana sahib olmuşdular. (Philip L.Gell. Khazars. Vol. V, 1911, Səh. 775)

Göytürk imperiyası dönməmində xəzərlər dövlətin batı qolunu təşkil edirdilər. 630-cu ildə Göytürk dövləti süquta uğramışdır. Zəki Vəlid Toğanın yazdığına görə xəzərlər öz dövlətlərini 558-ci ildə Aşina sülaləsinə mənsub xaqanın başçılığı altında qurmuşlar.

Ərəb müəllifi Əl-Bəlazuri də İranla müharibələr zamanı Aran və Qurzan (Gürcüstan) hər zaman xəzərlərə aid olduğunu yazır. Əl-Bəlazuri Qəbələ şəhərini əl-Xəzər, yəni Xəzər şəhəri adlandırır. A.Krımiski əl-Bəlazurinin bu məlumatına əsaslanaraq yazır ki, əl-Xəzəruyyə adlanan Qəbələ xəzərlərin Cənubi Qafqazda inzibati mərkəzi olmuşdur. (Fərdə Əsədov. 2018, Səh. 66)

rətdə saxlayırdılar. Dərbənd keçidi də Xəzərlərin hakimiyyət ərazisinə aid idi. (Ziya Bünyadov. 2007, Səh. 34)

627-ci ildə Xəzərlər Bizans ilə ittifaqda Sasaniləri Azərbaycandan qovmaq üçün xaqanın oğlu Şadın başçılığı ilə böyük bir ordu göndərdilər. Azərbaycanın mərzbanı qorxusundan qaçdı və Alban dövlətinin faktik başçısı katalikos Vira ölkəni dağıntı və fəlakətdən xilas etmək və danışıqlar aparmaq üçün qiymətli

Ələsgər Siyablı

dov. 2007, Səh. 87)

681-ci ildə Alban knyazı Cavanşir sui-qəsd nəticəsində öldürüldüyü zaman Xəzər ordusu onun intiqamını almaq üçün xaqan Alp İltuvərin başçılığı ilə Albaniyaya hücum etdi. Cavanşirin yerinə keçmiş I Varaz Trdat qiymətli hədiyyələrlə xaqanın hüzuruna getdi və Cavanşirin albanlar tərəfindən deyil, xain düşmənlər tərəfindən öldürüldüyünü dedi və öz itaətini bildirərək dağıntıların qarşısını aldı. (Ziya Bünyadov. 2007, Səh. 116)

Xəlifə I Validin dövründə (705-715ci illər) Ərəb xilafətinin Azərbaycan ərazisinə hücumları genişləndi. Xəzər xaqanı Azərbaycanı ərəblərin işğallarından

türklərini Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə qoyulduğunu ehtimal edir.

Bizim fikrimizə görə Xorasan türkləri adlanan Quzər türklərinin Cənubi Qafqaz ərazilərinə köçürülməsi burda öncədən mövcud olan Quzər etnik birliyinin sayının daha da artmasına səbəb olmuşdur.

Akademik Ziya Bünyadov Azərbaycan xalqının etnogenezini məsələsindən bəhs edərək yazır ki, Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək səhvdir, çünki ondayerli böyük və çox yığcam türk tayfa təşəkküllərinin varlığına göz yumulur. Azərbaycan türkləşmə prosesi burda mövcud olan türk aborigenlərin cənubdan gələn oğuzlar və şimaldan gələn qıpçaqlarla qarışması nəticəsində başlandı və getdikcə sürətlənib XI-XII əsrlərdə qurtararaq, Azərbaycan və Arran ərazisində müasir Azərbaycan millətini əmələ gətirən türkdilli Azərbaycan

Dünya tarixinin Turan dövrü

Ensiklopediya Britanikada Xəzər dənizinin adının Kaspı adı ilə yanaşı qədim perslərin onu Dəryayı Kuzur və Qurzem adlandırdıqları yazılmışdır. Eyni zamanda tatarların bu dənizi Ak dəniz adlandırırdılar. Dərbənd şəhərinin yerləşdiyi dəniz və



quru arasındakı dar zolaq Kaspı qapısı və ya Alban qapısı adlanırdı. (Philip L. Gell. Vol. V, 1911, Səh. 45)

Sasanilərlə Araz çayından cənubdakı ərazilərdə baş verən çoxsaylı savaqlar gedişində xəzərlər uğursuzluğa düşər olduları təqdirdə Kür çayından şimalda yerləşən Xəzəriyyə adlandırdıqları Qəbələ və ətraf əraziləri təşkil edən mərkəzlərinə geri döndürdülər. Ziya Bünyadov Xəzərlərin 150 il Azərbaycanın şimalında hökm sürdüklerini yazır.

O ayrı-ayrı mənbələrdəki məlumatları incəliyərk belə hesab edirdi ki, Qubadın hakimiyyəti dönməmində Sasanilər ordusunun xəzərlərə qarşı apardıqları hərbi yürüşlər zamanı xəzərlər Azərbaycan ərazisini tərk etməmişdilər. Ölkənin şimal ərazilərini təşkil edən Albaniyada özlərinə mərkəz etdikləri və Xəzəriyyə adlandırdıqları Qəbələ və ətraf ərazilərə çəkilmişdilər. Onlar burdan qərbdəki Tiflisə qədər və güneydə Kür çayına qədər Albaniya ərazisini öz hakimiyyətləri altına alaraq nəza-

hədiyyələrlə Şadın qərərgahına getdi. Xaqanın oğlu Şad katalikosdan tələb etdi ki, bütün qaçqın əhali öz yerlərinə qayıdıb işləri ilə məşğul olsunlar və vədə etdi ki, bundan sonra Xəzər xaqanının əbədi mülkü sayılan bu ölkənin dağıdılmasına imkan verməyəcəkdir.

Viro Albaniyanın xəzərlərin təbəçiliyinə keçdiyini və xalqın artıq Xəzər xaqanının təbələri olduğunu təsdiq etdi və əsirlərin azad edilməsini xahiş etdi. Şad bütün əsirləri azad etdi. (Ziya Bünyadov. 2007, Səh. 61)

Xəzər xaqanlığının Azərbaycanda nüfuzu o dərəcədə güclənmişdi ki, Albaniya hakim dairələri Sasanilərin zülmündən və ağır vergi əsarətindən xilas olmaq üçün xəzərləri özlərinə ümid hesab edirdilər. 664-665-ci illərdə xəzərlərin Azərbaycana yürüşləri zamanı Albaniya hökmdarı Cavanşir Xəzər xaqanının qızı ilə evlənməklə sasanilər qarşısında öz mövqeyini möhkəmləndirmək, xəzərlərin vassallığını qəbul etməklə ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi güdürdü. (Ziya Bünya-

qorumaq üçün dəfələrlə böyük ordu ilə ərəblərə qarşı hərbi yürüşlər təşkil etmişdir. 730-731-ci illərdə xəzər ordusu Barçukun komandası altında ərəblərə qarşı hücumla keçib ərəbləri geri çəkilməyə məcbur etdilər. Savaqların dağı yaxınlığında iki qoşun qarşı-qarşıya gəldi və ərəblər ağır məğlubiyyətə uğradılar və sərkərdələri əl-Cərrah döyüş zamanı öldürüldü. Xəzərlər Ərdəbil şəhərinə sığınmış ərəbləri mühasirəyə aldılar və çoxlu əsir götürdülər. Xəzərlər ərəb qoşununu təqib edərək Mosul və Diyarbəkirə də onlardan azad etdilər. (Ziya Bünyadov. 2007, Səh. 125)

Azərbaycanın şimal hissəsi ərəb istilasından əvvəl və sonra kifayət qədər uzun müddət ərzində Xəzər xaqanlığının nəzarəti altında olmuşdur. Ərəb qaynaqları xəzərlərin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində oturaq həyata keçməsi barədə çoxsaylı məlumat verirlər.

F.Əsədov Qafqazda Xəzər siyasi ittifaqının başlanğıcını Xosrov Ənuşirvanın Xorasan

can xalqının təşəkkül tapması ilə nəticələndi. (Bünyadov Z. 2007, Səh. 200)

F.Əsədov Azərbaycanda yəhudilərin məskunlaşması və yerli xalqın tərkib hissəsinə çevrilməsini iudaizm dinini qəbul etmiş xəzərlərlə bir başa əlaqədar olduğunu yazır. (Fərdə Əsədov. 2018, Səh. 59)

Əslində isə Xəzər türkləri ilə yəhudilərin ilkin tanışlığının Əhəməni şahı III Artakserks (e.q. 359-338-ci illər) zamanında nüfuzlu yəhudi toplumunun yaşadığı Cürçanda, yəni Qurqanda baş verdiyini ehtimal edilir. Xəzərlərin yəhudilərlə münasibətləri bir çox qədim mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Ərəb coğrafiyaçısı Saadiyə Qaon əl-Fayyumi (862-942-ci illər) yazır ki, Torqarmalar xəzərlərdir, Xəzərlər isə türkmənlərdir. Digər bir əfsanədə İbrahimın arvadı Keturanın oğlanları ilə xəzərlərin Xorasanda qarşılaşmasından bəhs edilir. Bu əfsanəyə görə Keturanın törəmələri türklərdir. (Zhivkov Boris. 2015 Səh, 42, 47)

(ardı gələn sayımızda)